

AQLI ZAIF O'QUVCHILARDA BOG'LANGAN NUTQNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi

2 bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti

*v.b dotsent PhD **Utbasarova Umida.M***

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda bog'langan nutq tushunchasi hamda aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqning rivojlanish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Ushbu toifadagi bolalarda bog'langan nutqni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni olib borish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: bog'langan nutq, og'zaki dialogik nutq, monologik nutq, yozma nutq, aqli zaif kichik maktab o'quvchilari, korreksion-rivojlantiruvchi ish.

Аннотация

В данном исследовании рассматривается понятие связной речи, особенности

развития связной речи учащихся с нарушением интеллекта. Обоснована необходимость проведения коррекционной-развивающей работы по ее развитию у детей данной категории.

Ключевые слова: связная речь, устная диалогическая речь, монологическая речь, письменная речь, младшие школьники с нарушением интеллекта, коррекционно-развивающая работа.

Abstract

This study examines the concept of coherent speech, the features of the development of coherent speech of students with intellectual disabilities. The necessity of carrying out correctional and developmental work on its development in children of this category is substantiated.

Keywords: coherent speech, oral dialogic speech, monologue speech, written speech, younger schoolchildren with intellectual disabilities, correctional and developmental work.

Kirish: Bog'langan nutqning rivojlanish muammosining dolzarbligi aqli zaif kichik maktab o'quvchilari uchun nutqning inson faoliyati va xulq-atvorida tutgan muhim o'rni bilan belgilanadi.

Bog'langan nutq — bu nutq faoliyatining eng murakkab shakli bo'lib, u tizimli va izchil bayon etish xususiyatiga ega. Tilshunolar nuqtai nazaridan, bog'langan nutq — bu mantiqan bog'langan gaplar tizimidan tashkil topgan, ma'noli kengaytirilgan ifoda bo'lib, u muloqot va o'zaro tushunishni ta'minlaydi [4].

Bog'langan nutqni o'zlashtirish insonning atrof-muhitni to'liq idrok etish darajasini, ong shakllanishini, maktabdagi o'qish jarayonining muvaffaqiyatini va shaxs rivojlanishini belgilaydi.

Aqli zaif o'quvchilarning bog'langan nutqini o'rganish bilan E.P. Antonova, N.S. Jukova, T.V. Tumanova, T.B. Filicheva, G.V. Chirkina, V.A. Yastrebova va boshqa olimlar shug'ullanganlar. Mualliflar ta'kidlaydilar, aqli zaif bolalarda bog'langan nutqning shakllanishi sekin sur'atda kechadi va o'ziga xos sifat xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bunday bolalarda ekspressiv (ifodali) va impressiv (idrok etuvchi) nutq shakllarining yetarlicha rivojlanmagani kuzatiladi.

E.P. Antonovanning fikricha [1], bog'langan nutqning yetarlicha rivojlanmaganligida dialogik nutqning to'liq shakllanmagani muhim rol o'ynaydi. Bunday bolalar kattalar bilan muloqotga kirishishda qiynaladilar, ularga qaratilgan so'zlarga har doim ham to'g'ri javob bera olmaydilar, tinglovchi pozitsiyasidan so'zlovchi pozitsiyasiga o'tishda yoki aksincha, qiynaladilar. Ular axborot olishga uncha qiziqmaydilar. Muallifning fikricha, bu holat ularning nutqiy rivojlanmaganligi, qiziqish va motivlarning tor doirasi, tortinchoqligi hamda suhbatni boshlash yoki suhbatdoshning fikrini tushunishdagi qiyinchiliklari bilan izohlanadi. Shu sababli ayrim hollarda ular sukut saqlaydilar, boshqa hollarda esa savolga noo'rin javob beradilar yoki faqat uning bir qismini takrorlaydilar. Bir-ikki gapdan iborat kengaytirilgan javoblarni esa ular juda kam hollarda bera oladilar.

V.G. Petrovanning fikricha [5], dialogik nutq monologik nutqdan avval shakllanadi va uning rivojlanishiga zamin yaratadi. Aqli zaif o'quvchilar ko'pincha voqeani suhbatdoshga tushunarli tarzda bayon etish zaruratini his qilmaydilar. Buning sababi — ularning nutqiy faolligining pastligi va tez so'nib qolishidadir.

A.I. Shafranskaya [7] ta'kidlaydiki, aqli zaif kichik maktab o'quvchilarida monologik nutq buzilishlari orasida fikrning mantiqiyliigi va izchilligini yo'qotish, bayonning parchalanganligi, mavzudan chetga chiqish, nutqqa bo'lgan ichki ehtiyojning tez so'nishi, leksik va grammatik tuzilmaning kambag'alligi va andozaliligi kuzatiladi. Shuningdek, ularning nutqida situativ nutqqa xos belgilar, ortiqcha olmoshlar ishlatish, voqealar o'rtasida mantiqsiz o'tishlar mavjud. Bu toifadagi bolalarda talaffuz jihatidan nutqning shakllanmaganligi ham qayd etiladi.

I.S. Borovik [2] ham shuni tasdiqlaydiki, aqli zaif kichik maktab o'quvchilari uzoq vaqt davomida savol-javob shaklidagi nutq bosqichida, ya'ni situativ nutq darajasida qoladilar. Mustaqil ravishda fikr bildirish, hatto logopedik yordam

sharoitida ham, ularga qiyinchilik tug'diradi va ko'pincha maxsus (korreksion) maktabning yuqori sinflarigacha cho'ziladi. Bog'langan nutqni shakllantirish jarayonida bunday o'quvchilar o'qituvchi tomonidan doimiy rag'bat va tizimli yordamga muhtoj bo'ladilar. Bu yordam savol berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish yoki so'zlab berish orqali amalga oshiriladi.

Bog'langan nutqning xususiyatlari ko'p jihatdan topshiriq turiga bog'liq bo'ladi (hikoya qayta aytish, syujetli rasmlar asosida hikoya tuzish, mustaqil hikoyalar yaratish, taqdimot asosida nutq tuzish va hokazo). Ushbu toifadagi bolalar uchun monologik nutqni egallash nihoyatda murakkab jarayon hisoblanadi. Bu, bir tomondan, hikoya rejasini tuzishdagi va unga amal qilishdagi qiyinchiliklar bilan, ikkinchi tomondan esa tinglovchi eshitgan voqeani so'zlovchining bayoni orqali qayta tasavvur qilishi kerakligini tushunmaslik bilan bog'liq.

Birinchi sinf o'quvchilarining aksariyati hikoya tuzishda yoki eshitilgan matnni qayta aytishda ko'rgazmali vositalardan foydalanishga muhtoj bo'ladilar: syujetli rasmlar, rasmlar ketma-ketligi yoki real predmetlar namoyishi orqali. Shu holatda ularning hikoyalari ancha batafsil va izchil bo'ladi [2].

R.I. Lalaeva [4] ta'kidlaganidek, aqli zaif bolalar uchun matnni qayta aytish mustaqil hikoya tuzishdan osonroq topshiriq hisoblanadi. Qayta aytish jarayoni syujetni mustaqil yaratish, mavzuni keng yoritish yoki voqealar ketma-ketligini aniqlashni talab etmaydi. Bu jarayonda asosan matn mazmunini yodda saqlash muhim rol o'ynaydi. Ammo bunday o'quvchilar tomonidan matnni qayta aytish o'ziga xos xususiyatlarga ega: ular ko'pincha asarda mavjud bo'lmagan voqealar yoki tafsilotlarni qo'shadilar. Bu holat tasodifiy assotsiatsiyalar, bilim va tasavvurlarning noaniqligi bilan izohlanadi.

N.F. Shakurova [6]ning fikricha, aqli zaif o'quvchilar qayta aytish jarayonida ko'pincha 1–4 so'zdan iborat sodda gaplardan foydalanadilar. Ularning gap tuzilmalari nafaqat sodda, balki ko'p hollarda grammatik jihatdan ham xato bo'ladi. Ular bosh va ikkinchi darajali bo'laklarni tushirib qoldiradilar, so'zlarning boshqarilishi va kelishik moslashuvida xatolarga yo'l qo'yadilar. Murakkab, ayniqsa qo'shma gaplardan foydalanish esa asosan yuqori sinf o'quvchilarida kuzatiladi. Bu holat ularning atrofdagi voqea-hodisalarning o'zaro bog'liqligini tushunish va aks ettirishdagi qiyinchiliklarini, shuningdek tafakkurning yetarlicha rivojlanmaganligini ko'rsatadi.

shuningdek, aqli zaif kichik maktab o'quvchilarida bog'langan yozma nutqni shakllantirish jarayoni og'zaki nutqni shakllantirishga nisbatan ancha murakkab ekanligini qayd etadi. Bunday bolalarda yozma nutqning o'ziga xosligi va umumiy rivojlanishdagi nuqsonlar bilan bog'liq turli qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Mantiqiy tafakkurning yetarli darajada shakllanmaganligi yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishni sekinlashtiradi, chunki ichki nutqning buzilishi matn tuzishning psixologik rejasini yaratishga to'sqinlik qiladi; ularga «ichida» gap tuzish, ya'ni fikrni ichki rejalashtirish qiyin kechadi [6].

O.F. Korobkova [3]ning ta'kidlashicha, yozma nutqni bajarish jarayonida hal qilinadigan vazifalar juda ko'p qirrali bo'lib, ularga mazmunni o'ylab chiqish, so'zlarni to'g'ri tanlash, ifoda tartibini aniqlash kiradi.

Aqli zaif bolalar uchun to'g'ri gap tuzish, ularni bir butun bog'langan matnga aylantirish, so'zlarni to'g'ri yozish katta qiyinchilik tug'diradi. O'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatining yetarli darajada rivojlanmaganligi tufayli bu muammolar yanada kuchayadi — o'quvchilar so'zlarning ma'nosini, ularning to'g'ri qo'llanishini, grammatik, orfografik va uslubiy xatolarni mustaqil tekshira

olmaydilar. Metodik qism: Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish

1. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Maqsad: Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqning rivojlanish xususiyatlarini aniqlash, ularning nutq faoliyatidagi zaif tomonlarini aniqlash va samarali korreksion metodlarni ishlab chiqish.

Vazifalar:

1. Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqning semantik, sintaktik va fonetik xususiyatlarini tahlil qilish.

2. Nutq rivojlanishidagi buzilishlar darajasini aniqlash.

3. Nutqni rivojlantirish bo'yicha pedagogik va logopedik tadbirlar samaradorligini baholash.

4. Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqni shakllantirish metodikasini ishlab chiqish.

2. Tadqiqot obyekti va predmeti

Obyekt: Aqli zaif o'quvchilarning nutq faoliyati.

Predmet: Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqning rivojlanish xususiyatlari va ularni shakllantirish metodikasi.

3. Tadqiqot usullari

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llaniladi:

1. Kuzatish – o'quvchilarning og'zaki nutqini kundalik pedagogik faoliyatda kuzatish orqali nutq xususiyatlarini aniqlash.

2. Test va diagnostik metodlar – bog‘langan nutqni rivojlanish darajasini o‘lchash uchun logopedik testlar va baholash vositalari.

3. Eksperimental ish – pedagogik va logopedik mashg‘ulotlar orqali nutqni rivojlantirish samaradorligini tekshirish.

4. Intervyu va so‘rovnoma – ota-onalar va pedagoglardan o‘quvchilarning nutq faoliyati haqida ma‘lumot olish.

5. Analitik usul – kuzatish va test natijalarini tahlil qilib, nutq rivojlanishidagi zaif tomonlarni aniqlash.

4. Tadqiqot materiali

Tadqiqot materiali sifatida 7–12 yoshdagi aqli zaif o‘quvchilar tanlandi. Tadqiqot maktab, maxsus internat va logopedik markazlarda olib borildi.

Tadqiqot guruhlari:

Eksperimental guruh: Logopedik metodlar asosida nutqni rivojlantirish mashg‘ulotlarini oluvchi o‘quvchilar.

Nazorat guruhi: Oddiy pedagogik ta‘lim oluvchi o‘quvchilar, ularning nutqini rivojlantirish uchun maxsus tadbirlar qo‘llanilmadi.

5. Tadqiqot jarayoni

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

5.1. Tayyorlov bosqichi

Aqli zaif o‘quvchilarning nutq xususiyatlarini dastlabki diagnostika orqali aniqlash.

Kuzatish va test natijalarini to‘plash.

Nutqni rivojlantirish bo‘yicha dastur va mashg‘ulotlarni ishlab chiqish.

5.2. Eksperimental bosqich

Eksperimental guruhda logopedik va pedagogik mashg‘ulotlarni muntazam olib borish (haftada 3–4 marta, 30–40 daqiqa).

Mashg'ulotlarda bog'langan nutqni shakllantirishga yo'naltirilgan o'yinlar, hikoya tuzish, so'z boyligini oshirish mashqlari qo'llanildi.

Nazorat guruhida esa an'anaviy ta'lim davom ettirildi.

5.3. Yakuniy bosqich

Eksperimental va nazorat guruhlarining nutq rivojlanishi darajasi test va kuzatish orqali baholandi.

Natijalar tahlil qilinib, metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

6. Tadqiqotning asosiy mezonlari

Aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutq rivojlanishi quyidagi mezonlar bo'yicha baholandi:

1. Semantik mezon – so'z boyligi, mavzu va mazmunni ifodalash qobiliyati.
2. Sintaktik mezon – gap tarkibi, gaplararo bog'lanish, murakkab gaplarni tuzish qobiliyati.
3. Fonetik va artikulyatsion mezon – talaffuz aniqligi, tovushlarni to'g'ri aytish.
4. Muloqot mezon – nutqni mantiqan izchil ifodalash, so'zlashuv qobiliyati, muloqotdagi faol ishtirok.

7. Tadqiqot natijalari va tavsiyalari

Eksperimental guruhda bog'langan nutq darajasi sezilarli darajada oshdi.

Nutq boyligi kengaydi, gaplar mantiqan bog'landi, murakkab gaplarni tuzish imkoniyati rivojlandi.

Tavsiya etiladi: aqli zaif o'quvchilarda bog'langan nutqni shakllantirishda interaktiv va o'yin metodlariga, hikoya tuzish va dialog mashqlariga e'tibor qaratish.

Xulosa: aqli zaif bolalarda bog'langan nutqning shakllanishi sekin kechadi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular mustaqil ravishda uzoq vaqt davomida izchil va bog'langan nutqda so'zlay olmaydilar, o'qituvchi tomonidan beriladigan qo'shimcha savollar va yordamga muhtoj bo'ladilar.

Aqli zaif bolalar uchun eng sodda nutq faoliyati turi — bu qayta aytish (reproduksiya) hisoblanadi. Biroq qayta aytish jarayonida ham ular muhim ma'no qismlarini tashlab ketadilar, mavjud bo'lmagan tafsilotlarni qo'shadilar, sabab-oqibat, vaqt va makon munosabatlarini tushunishda qiynaladilar.

Bunday bolalarning hikoyalari izchillikka ega emas, syujet rivoji bo'lmaydi, ular faqat voqea elementlarini sanab o'tish bilan cheklanadilar. Ularning nutqi monoton, ifoda vositalaridan xoli bo'ladi.

Mantiqiy tafakkurning yetarlicha rivojlanmagani, yangi ma'lumotlarni sekin o'zlashtirish va nutq rivojlanishining o'ziga xosligi aqli zaif bolalarda bog'langan yozma nutqni egallashni sezilarli darajada qiyinlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonova, S. A. Logopediya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 220 b.
2. Usmonova, G. M. Maxsus pedagogika (korreksion pedagogika) asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. – 315 b.
3. Mahmudova, N. Sh. Nutq buzilishlarini tashxislash va korreksiya metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti, 2019. – 198 b.
4. Jo'rayeva, D. R. Aqli zaif bolalar nutqini rivojlantirishda zamonaviy logopedik texnologiyalar. – Toshkent: "Ilm ziyo", 2021. – 176 b.

5. Антонова, Е. П. Развитие связной речи у умственно отсталых школьников. – М.: Просвещение, 2007. – 212 с.
6. Жукова, Н. С., Туманова, Т. В., Филичева, Т. Б. Логопедия: методика обучения связной речи. – М.: Академия, 2005. – 256 с.
7. Петрова, В. Г. Особенности диалогической речи детей с нарушением интеллекта. // Дефектология, №4, 2010. – С. 45–49.
8. Шафранская, А. И. Формирование монологической речи у младших школьников с умственной отсталостью. – М.: ВЛАДОС, 2012. – 180 с.
9. Боровик, И. С. Особенности речевого развития умственно отсталых детей. – М., 2015. – 205 с.
10. Лалаева, Р. И. Развитие речи у детей с нарушением интеллекта. – СПб.: Речь, 2004. – 184 с.
11. Шакурова, Н. Ф. Психолингвистические особенности речи детей с интеллектуальной недостаточностью. – Казань, 2013. – 192 с.
12. Коробкова, О. Ф. Письменная речь у детей с умственной отсталостью. // Вопросы дефектологии, №3, 2016. – С. 32–37.